

TOMISLAV BILIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 Zagreb
tbilic@amz.hr

NUMIZMATIČKI DOKAZI APOLONOVOG SOLARNOG KARAKTERA

UDK 904:737.1 (3)
Izvorni znanstveni rad

Prečesto se u arheološkoj literaturi, u čemu izuzetak nije niti hrvatska arheologija i njoj srodne znanstvene grane, bespogovorno uzima kao sama po sebi razumljiva identifikacija Apolona kao solarnog božanstva. Ne uzimaju se pritom u obzir antička razmišljanja o ovoj mitološko-religijskoj temi, pristupačna kroz brojna literarna djela te arheološke nalaze, među kojima oni numizmatički nipošto nisu na posljednjem mjestu. Upravo iz tog razloga u ovom će članku biti predstavljeni numizmatički dokazi u prilog Apolonovog solarnog karaktera, kao dio mnogo šire studije o povezanosti Apolona i sunca, kao i porijeklu štovanja ovog božanstva.

Ključne riječi: Apolon, sunce, Helios, numizmatika, Mitra, novac

Key words: Apollo, sun, Helios, numismatics, Mithras, coinage

APOLONOVI EPITETI SOLARNE NARAVI

O tome je li Apolonov epitet $\Lambda\upsilon\kappa\eta\gamma\epsilon\nu\acute{\eta}\varsigma/\Lambda\acute{\upsilon}\kappa\epsilon\iota\omicron\varsigma/\Lambda\acute{\upsilon}\kappa\alpha\iota\omicron\varsigma/\Lambda\acute{\upsilon}\kappa\iota\omicron\varsigma$ solarnog karaktera, raspravljat ćemo na drugom mjestu. Ovdje ćemo iznijeti samo Makrobijevo mišljenje, iako je ono prilično kasno i obojano neoplatoničkim bojama; on (*Sat.* I.17.38) objašnjava epitet kao »Otac svjetlosti«, »onaj koji začinje svjetlost«, »onaj koji svojim izlaskom stvara svjetlo«. Upravo numizmatički nalazi pružaju u određenoj mjeri potkrjepu solarnom karakteru epiteta. Tako novac frigijskog grada Temisonija prikazuje poprsje »Likaba«, glave ovjenčane solarnom krunom. I dok neki (RAMSAY 1887: 362; HEAD 1911: 687; BMC Phrygia: CIV, 419 br. 5) čitaju na natpisu $\Lambda\Upsilon\text{K}[\text{ABAC}]\text{C}\Omega\text{Z}\Omega\text{N}$, drugi (HEAD 1887: 569) prvu riječ čitaju $\Lambda\Upsilon\text{K}[\text{IOC}]$ (Sl. 1.1). Ovo je lokalno božanstvo ponekad izjednačavano s Apolonom, kao na natpisu iz Zizime gdje čitamo $\text{A}\rho\acute{\omicron}\lambda\lambda\omega\nu\iota\ \text{S}\acute{\omega}\zeta\omicron\nu\omicron\iota$ (RAMSAY 1905: 368), na natpisu iz Filomeliona u Frigiji, gdje se spominje »Letin sin Sozon« (SGO iii br. 16/55/01), te na novcu lidijskog grada Mastaura s prikazom Apolona-Sozona (HEAD 1911: 653, BMC Lydia: 156 br. 3, 4; Sl. 1.5). Bilo koje čitanje da odaberemo kao ispravno, jasno je kako je u ovom frigijskom gradu Sozon bio poistovjećen s Apolonom. HEAD 1911: 437 (cf. BMC Peloponnesus: LII) smatra kako prikaz vuka na novcu Arga, čiji najraniji kovovi potječu iz sredine 5. st. pr. Kr., predstavlja simbol Apolona Likejskog, čije je štovanje u ovom peloponeškom središtu posvjedočeno brojnim literarnim izvorima (T. 1.1; Sl. 1.2, 3). HEAD 1911: 390 (cf. BMC Attica, etc.: 53 br. 402, 103 br. 749) nadalje prepoznaje statu Apolona Likejskog, kako ju opisuje Lukijan,

Sl. 1/Fig. 1

na atenskom novcu (Sl. 1.4), Apolona Likijskog na novcu Sarda (HEAD 1911: 657; T. 1.2) te Apolona Likejskog, koji drži uzde dvama vukovima, na novcu kilikijskog grada Tarza (HEAD 1911: 733; BMC Lycaonia, Isauria, and Cilicia: 215 br. 266, 267, 213, br. 304; Sl. 1.6). Ovomu možemo dodati i novac Tesalske lige iz vremena Klaudijeve vladavine s prikazom ovjenčanog Apolona uz natpis ΔΥΚΟΥ na aversu te vuka na reversu (RPC suppl. 1 str. 21, S-1438B). Naposljetku, karakteristični simbol likijskog novca, prvi puta potvrđen u 5. st. pr. Kr., *triskeles*, vjerojatno predstavlja »solarni znak koji simbolizira kružno kretanje«, nesumnjivo povezan sa štovanjem »nacionalnog božanstva Likije, Apolona Likijskog, boga svjetlosti« (HEAD 1911: 688–689; cf. BABELON 1893: xci; ovakvu interpretaciju prvi je predložio MÜLLER 1877; Sl. 1.8–9; cf. COOK 1914: i.299–302). Interpretacija *triskeles* kao simbola sunčevog kružnog kretanja prilično je uvjerljiva, pa su Head i Babelon vjerojatno u pravu kada ju (oprezno) povezuju s likijskim solarnim božanstvom Apolonom, a ona se nadalje može potvrditi tipom novca koji prikazuje *triskeles* ukrašen labudovim glavama (BABELON 1893: 70 br. 474, tab. XII.11, 79 br. 532, tab. XV.5; Sl. 1.10), što se ima shvatiti kao asocijacija na Apolona (o ovome više na drugom mjestu).

Λευκάτες ili Λευκάτας, još jedan među brojnim Apolonovim epitetima, pojavljuje se na novcu Nikopola iz Trajanovog razdoblja. Na tom novcu nalazimo natpis ΑΠΟΛΛΩΝ ΛΕΥΚΑΤΗC (IMHOOF-BLUMER 1883: 141, Tesalija br. 45; HEAD 1911: 321) te prikaz Apolona s bakljom u desnoj ruci, simbolizirajući božanstvo povezano s vatrom, svjetlošću i suncem (= LIMC II/1 243, *Apollon* 470).¹ Ovaj koncept, iako posvjedočen vrlo kasno na nikopolskom novcu, vjerojatno odražava mnogo stariju tradiciju, kao što primjećujemo u bilješci 1. Štoviše, znamo kako je Homer spomenuo »sunčeva vrata« prilikom opisa putovanja duša prosaca, koje prolaze nakon »obala ocean-skih« »stijenu Leukadu« (Λευκάδα πέτρην) te naposljetku stižu do 'Ηελίοιο πύλας i »zemlje snova« (Od. XXIV.11–12). Iz ovog opisa jasno je kako se stijena naziva Leukada (»Bijela«) nalazila iza Oceana, dok su sunčeva vrata bila još dalje (Stat. *Theb.* X.1 također poznaje zapadna sunčeva vrata, *Hesperia porta*). Ova »Bijela stijena« zaslužuje temeljitije objašnjenje, iako samo u najkraćem obliku. Nagy (1973, 1990, pogl. 9) skupio je i kompetentno razjasnio antička svjedočanstva te se nje-

1 Ovaj prikaz na novcu moguće je usporediti s prikazom Gigantomahije na jednoj amfori iz Louvra, koja se okvirno datira u 400.–380. g. pr. Kr., gdje goli Apolon u rukama drži luk i baklju (LIMC II/1 310, *Apollon* 1060 =

Artemis 1322, II/1 555). Tako je baklja definitivno bila povezana s Apolonom stoljećima prije nego je otkovan nikopolski novac.

govoj raspravi nema što puno dodati. Strabon nas obavještava o postojanju hrama Apolona Leukadskog na »Bijeloj stijeni«, Λευκάτας πέτρα, na otoku Leukadi; lokalno stanovništvo ondje održava godišnju svetkovinu Apolonu u čast, pritom bacajući sa Stijene osuđenog prijestupnika (Str. X.2.9; hram Apolona Leukadskog spominje i Ptol. Heph. ap. Phot. *Bibl. cod.* 190.153a.10–11, dok Thuc. III.94.2 spominje hram, ali ne i epitet »Leukadski«). Kasnije su Stijenu koristili oni koji su vjerovali kako skok s nje može izliječiti njihove ljubavne boli (Menan. *fr.* 258 KÖRTE-THIERFELDER = 312 CAF ap. Str. X.2.9; Anacr. 376 PMG ap. Heph. *Poem.* VII.2; Eur. *Cycl.* 165; Ptol. Heph. ap. Phot. *Bibl. cod.* 190.153a.11–153b21; Ov. *Her.* XV.164–192, 220; Ael. *NA* XI.8; Suda σ 108 s.v. Σαπφώ, φ 89 s.v. Φάων). Veza između Bijele stijene i Apolona vjerojatno je kasnijeg datuma, ali Homer svjedoči kako je ona povezana s Helijem, tj. Suncem, od najranijeg vremena. Ali činjenica kako je Stijena kasnije povezana – potvrđeno od 5. st. pr. Kr. nadalje – upravo s Apolonom, a ne nekim drugim božanstvom, ukazuje da je Apolon mogao biti shvaćen kao solarno božanstvo na ovom osobitom mjestu. Numizmatički dokazi, iako kasniji u vremenu, potvrđuju ovu pretpostavku. Posjedujemo, dakle, tri sloja dokaza: Homerovu vezu sunčevog puta i neke stijene imena Leukada, snažnu asocijaciju stijene Leukade na istoimenom otoku s Apolonom i, naposljetku, numizmatički dokaz solarne prirode Apolona štovanog na ovom otoku.²

Još jedan Apolonov epitet sugerira solarnu asocijaciju. Apolon Αἰγλήτης, posvjedočen kod Callim. *Aet.* 7.23 ap. Str. I.2.39, cf. X.5.1; A. R. IV.1716–1717, 1729–1730; [Apollod.] *Bibl.* I.9.26; Con. *Narr.* 49 ap. Phot. *Bibl. cod.* 186.141b.29, 38–39, 142a4; Hesych α 1736 s.v. Αἰγλήτην; CIG 2482, 2477 (vidi još WENTZEL u *RE* 975.49–976.3 s.v. *Aigletes*), vezuje se uz egejski otok Anafu te je kao takav zastupljen na novcima kovanim ondje (HEAD 1911: 482; *BMC Crete and Aegean Islands*: 85 br. 1–3 (T. 1.3; Sl. 1.7)).

IDENTIFIKACIJA NA MALOAZIJSKOM NOVCU

Na novcu lidijskog grada Tijatere iz razdoblja vladavine Aleksandra Severa prikazan je Apolon Tirimnanski/Helije sa zrakastom krunom u četveropregu, s lovorovim vijencem u ruci (IMHOOF-BLUMER 1897: 159 br. 30, tab. VI.17; *LIMC* br. 481). Na novcu također lidijskog grada Tralesa iz vremena vladavine Nerona ili Domicijana čitamo natpis ΗΛΙΟΚΑΠ[ΟΛ]ΩΝ (IMHOOF-BLUMER 1897: 176 br. 30; *BMC Lydia*: 340 br. 92, Pl. 35.6; *LIMC* br. 482; Sl. 2.1). Novac frigijskog Hijerapola (*LIMC* br. 483) prikazuje Apolonovo poprsje sa zrakastom krunom na glavi, uz natpis ΛΑΙΡΒΗΝΟC (*BMC Phrygia*: 236–238 br. 54–66, Pl. 30.6), dvostruku sjekiru – simbol Apolona Lairbena – iznad kojeg se nalazi Helijeva grana sa zrakastom krunom i natpis [M]ΑΤΡΩ[Ν] ΑΠΟΛΛΩΝΙ [ΟΥ] ΙΕΡΑΠΟΛΙΤΩΝ (*BMC Phrygia*: 245 br. 106, Pl. 31.7) te poprsje mladića sa zrakastom krunom na glavi i natpisom ΑΡΧΗΓΕΤΗC (*BMC Phrygia*: 231 br. 23, Pl. 29.8; svi ovi novci datiraju se od ranog 2. do sredine 3. stoljeća; Sl. 2.2–4).

Revers novca pamfilijskog grada Aspenda iz vremena vladavine cara Vespazijana prikazuje Apolona sa zrakastom krunom i lovorovom granom, tronošcem i lirom (*RPC suppl.* 2: 87, S2-II-1520A), što je još jedan primjer orijentalnog sinkretizma Apolona sa suncem. Mnogo raniji su baktrijski novci (160.–150. g. pr. Kr.), na kojima je prikazan goli Apolon sa zrakastom krunom na

2 Prema Pomp. Mel. III.5.37, *HN* IV.12.89, i Solin. XVI.4–5, Hiperborejci, kada dosegnu određenu dob, bacaju se sa stijene u more, dok Ov. *Met.* XV.356–358 opisuje kako Hiperborejci iz Palene devet puta zaranjaju u močvaru Tritonidu. FARNELL 1907x: 100 povezuje ovo neobično ponašanje Hiperborejaca s kultom Apolona Leukadskog (o vezi Apolon i Hiperborejaca bit će više riječi drugdje). Haron iz Lampsaka (*FGrHist* 262F7 ap. Plut.

Mul. Virt. 255a–e) spominje »Bijelu stijenu« nedaleko Fokeje korištenu na isti način kao i ona na Leukadi, a i na ovoj »Leukadi« također se nalazilo Apolonovo svetište (D. S. XV.18.1). Prikaz Helija posjednutog na stijeni na sarkofagu iz Tivolija, datiranom u kasno 2. stoljeće nakon Kr. (ROBERT III.3 br. 332; DIGGLE 1970: 211), vjerojatno predstavlja estetski detalj izveden bez specifičnog utjecaja mitologije.

Sl. 2/Fig. 2

glavi i lukom u ruci (LIMC br. 484).³ Nekoliko tipova neapolitanskog Italy novca (*BMC Italy*: 110, br. 158–161; T. 1.4) prikazuje Apolona na aversu te bika s ljudskom glavom (koji možda predstavlja riječnog boga Aheloja, oca Sirene Partenope; vidi BILIĆ 2006: 38–40 za složenu povezanost Apolona, Partenope i Neapola) iznad kojeg su poprsje Helija ili osmokraka zvijezda, sugerirajući širok raspon kompleksnih asocijacija koje se nalaze izvan opsega ovog rada.⁴

NERON, AUGUST I KALIGULA

Champlin (2003; 2003a) snažnom argumentacijom dokazuje Neronovo identificiranje s Apolonom i Solom. Istovremeno, implicira se gotovo potpuna identifikacija tih dvaju božanstva u carevoj osobi. Champlinovi argumenti toliko su čvrsti da se možemo zapitati nije li ovo razdoblje, zajedno s onim Neronovog ideološkog prethodnika Augusta, bilo odlučujuće u formiranju koncepta solarnog Apolona, tj. »apolonskog« Sola, božanstva čiji je kult postao jedna od najznačajnijih religijskih institucija kasnijeg Carstva.⁵ Champlin primjećuje kako su Augustani pozdravljali Nerona kao Apolona (Dio Cass. LXI.20.5, cf. LXIII.20.5), dok se car utrkivao četveroprezima i pjevao uz

3 Filoksenov četvrtasti brončani novac (oko 125.–115. g. pr. Kr.) prikazuje figuru sa zrakastom krunom na glavi, koja možda predstavlja Apolona (CUNNINGHAM 1869: 298 br. 6; cf. GARDNER 1886: 57).

4 Novac P. Krepusija iz 82. g. pr. Kr., na kojem je prikazana ovjenčana Apolonova (?) glava, iza koje se nalazi žezlo (CRAWFORD 1983: I.375 br. 361, II, tab. XLVII.9; cf. GRUEBER 1910: I.339–342, II, plate XL.5–8; T. 1.5), možda predstavlja Apolona-Sola, kojem je suđeno zavladati svijetom u novom Zlatnom dobu (vidi LIMC II/1 390, *Apollon-Apollo* 85), iako je ova teorija prilično proizvoljna, zapravo, to je samo nagađanje. Novac L. Valerija Asciskula iz oko 45. g. pr. Kr., na kojem je prikazana glava mlađića s dijademom, predstavlja Apolona Sorana, kojeg su štovali Falerci (GRUEBER 1910: I.534–536, tipovi I–III, br. 4099–4109, cf. II, plate LIII.1–7; CRAWFORD 1983: I.483–484 br. 1–3, II, tab. LVI.4–6), ili glavu Sola-Apolona sa zrakastom krunom, s Dijaninim dvopregom na reversu (GRUEBER 1910: I.536, tip IV, br. 4110–4113, cf. II, plate

LIII.8–9; CRAWFORD 1983: I.484 br. 5, II, tab. LVI.8); za ovaj tip se ponekad pretpostavlja da predstavlja prve *Ludi Saeculares*, koje je uveo Valerije Publikula (vidi objašnjenje u GRUEBER 1910: I.534–535 n. 2, koji se ne slaže s ovom teorijom; CRAWFORD 1983: II.737 bilj. 1; T. 1.6; Sl. 3.5–6).

5 Zanimljivo je kako je Aurelijanova majka, dakle, majka cara koji je uveo štovanje najtrajnijeg solarnog imperijalnog kulta Rimskog Carstva, bila svećenica hrama boga Sunca u selu gdje su živjeli njegovi roditelji (SHA *Aurel.* 4.2, 5, citirajući Kalikrata iz Tira, *FGrHist* 213F1; Aurelijan je rođen u Sirmiju ili u Daciji Ripensis ili Meziji, SHA *Aurel.* 3.1–2; Eutr. IX.13.1; Ps. Aurel. *Vict. Epit. De Caes.* XXXV.1). Tako je panonski/mezijski/dacijski bog sunca vjerojatno igrao određenu ulogu u formiranju novog rimskog carskog kulta, iako postoji mogućnost da je cijela priča o carevoj majci izmišljotina – inače krajnje nepouzdanog – autora životopisa u *HA*.

pratnju lire. Neron je i sam uspoređivao svoje ponašanje s Apolonovim, koji je prikazivan odjeven u svirača lire u grčkim i rimskim hramovima (Tac. *Ann.* XIV.14; CHAMPLIN 2003: 112–113, 2003a: 276). Pjesništvo Kalpurnija Sikula, iako se danas smatra nastalim nakon Neronove smrti, otkriva usporedbu i identifikaciju cara s Apolonom (*Bucolica* IV.9–10, 69–71, 87, 159, VII.84; CHAMPLIN 2003a: 280). Neron se – ironično – uspoređuje s Apolonom na jednom grafitu kojeg prenosi Suet. *Ner.* 39.2, a često se prikazuje kao Apolon Kitaroed na novcu.⁶ Nadalje, zaziva se kao »Novi Apolon« na trima natpisima iz Atene (IG II/III² 3278 = *AE* 1929, 75, *AE* 1971, 435, 1994, 1617; CHAMPLIN 2003: 117, 2003a: 277 bilj. 7). Istovremeno, Neron se često identificira sa Solom: tako Suet. *Ner.* 53 tvrdi kako je proglašen jednakim Apolonu u muzici i Solu u vožnji kočije; tijekom Tiridatovog posjeta, car je dao razvući pokrove preko kazališta s izvezenim prikazom samog sebe kako upravlja kočijom okružen zvijezdama (Dio Cass. LXIII.6.2); nakon povratka iz Grčke izveo je »trijumf«, žrtvujući Solu u Circusu Maximusu i Apolonu u njegovom hramu na Palatinu (Dio Cass. LXIII.21.1; Suet. *Ner.* 25.2; CHAMPLIN 2003: 118, 2003a: 276). Naknadno ubačeni stihovi u Senekinu *Apocolocyntosis* govore kako je Feb Apolon prvo opisao Nerona kao »nalik meni izgledom i elegancijom, jednak meni glasom i pjesmom« (*Apoc.* 4, 22–23), a tada ga usporedio s »blještavim suncem... dok ono gleda na svijet i počinje tjerati svoju kočiju« (28–29). Epigram Antifila iz Bizantija proglašava Rod Neronovim otokom, kao što je dotad bio Helijeveim, jer je carev sjaj zasjenio sunčev (*Anth. Pal.* IX.178), dok ga Seneka usputno uspoređuje sa suncem (*Clem.* I.8.4; CHAMPLIN 2003a: 281).

Prvi od ova posljednja dva primjera jednostavno slavi Neronovu pomoć otoku, dok je drugi samo uopćena usporedba, a ne identifikacija. Ovdje ih bilježimo jer oni pokazuju rastuću tendenciju tijekom Neronove vladavine k carevom poistovjećivanju sa suncem. Konačno, Lukan je tvrdio kako nema potrebe zazivati Apolona ili Bakha za inspiraciju, jer mu ju Neron, u njegovim očima već božanstvo, može jednako tako pružiti; s druge strane, nakon smrti car će moći birati između Jupiterovog žezla i Febovih uzdi, »kako bi lutajućim plamenom osvijetlio zemlju koja se ne boji promijenjenog sunca«, postajući novo sunce (*BC* I.47–50, 63–66). Ako se prisjetimo Dionovog opisa Neronovog prikaza na zastoru, možemo bez straha pretpostaviti da statua Julijejsko-Klaudijevskog princa iz Caere, čija glava, nažalost, nije sačuvana, predstavlja upravo Nerona. Kip nosi prsni oklop na kojem su prikazani grifoni i Arimaspi, što je zasigurno aluzija na Apolona, iznad kojih izlazi sunčeva kočija; kočijaš ima krunu sa sedam zraka, a lice mu je slično prikazu Nerona sa zrakastom krunom u solarnoj kočiji na jednom kameu iz 5. stoljeća (CHAMPLIN 2003: 119; VARNER 2004: 71 i sl. 88 (statua); CHAMPLIN 2003: 32, 119; VARNER 2004: 82 (kameo)). Ovaj prikaz moguće je dalje usporediti s Eumolpovim oltarom posvećenim Solu i Luni, na kojem su prikazani Sol sa zrakastom krunom i obilježjima lica i frizure Neronovskog tipa IV (CHAMPLIN 2003: 301 bilj. 24; VARNER 2004: 71; cf. Neronovu glavu iz crnog bazalta, sada u Firenci, koju spominje CHAMPLIN 2003: 119 te reljefnu ploču na kojoj je prikazan »Neron« sa zrakastom krunom, CHAMPLIN 2003: 301 bilj. 19). Neron je na novcima redovito prikazivan sa zrakastom krunom,⁷ sugerirajući njegovu istovjetnost sa Solom, a ponekad je nazivan »Novim Heli-

6 Suet. *Ner.* 25.2 mislio je da prikazi na novcu predstavljaju statu Nerona Kitaroeda. Za novce vidi *RIC* I.158, 160, 163, br. 73–82, 121–123, 205–212, pl. 18.75, 79 (Rim) te I.174, 176, 178, br. 380–381, 384–385, 414–417, 451–455, pl. 21.381 (Lugdunum; T. 1.7–8; Sl. 3.1). Na novcima Nikopola nalazimo Nerona/Apolona Kitaroeda na aversu uz natpis ΝΕΡΩΝΙ ΑΠΟΛΛΩΝΙ (*RPC* I.273, 275, br. 1371, 1376, cf. 1372; Sl. 3.6), dok na novcu Patrasa i Perinta nalazimo ovjenčanog Nerona na aversu te Apolona Kitaroeda na reversu (*RPC* I.261, 319, br. 1275, 1752; Sl. 3.8). Novac Tesalonike prikazuje Apolona s lirom na

reversu te Nerona na aversu, ovjenčanog ili sa zrakastom krunom (*RPC* I.302, br. 1599; Sl. 3.5). Suda α 3425 s.u. Ἀπόλλωνος ἄγαλμα predlaže kako kitara u Apolonovim rukama simbolizira sunce.

7 *RIC* I.153, br. 44–46, pl. 18 (ovjenčani Neron na aversu, Neron sa zrakastom krunom stoji pored kraljice na reversu), I.158, 160, 162–164, 167–168, 170–172 (br. 87, 109, 111–116, 119, 121, 123–124, 184–207, 209, 211, 215, 218, 284–291, 293–298, 337–346, 362–365) iz Rima te I.173–174, br. 373–379 iz Lugdunuma, s Neronom sa zra-

jem«. ⁸ Njegova Domus Aurea bila je uistinu zamišljena kao sunčeva palača (vidi Sen. *Epist. Mor.* XIX.115.12–13, koji citira Ov. *Met.* II.1–2; CHAMPLIN 2003: 127–128).

Naposljetku, postavlja se pitanje koga je slavni rimski Kolos imao predstavljati? Suet. *Comm.* 17.9 sugerira kako mu je lice bilo izrađeno nalik Neronovom, Dio Cass. LXVI.15.1 tvrdio je kako nalikuje Neronu ili Titu, Martcijal ga naziva »zrakastim« (*Ep.* I.70.7; u *De Spect.* II.1 aludira na njegovu sideralnu, ako već ne solarnu, narav), dok je Plinije tvrdio kako je prvotna namjera bila da predstavlja Nerona, ali je kasnije posvećen suncu (*HN* XXXIV.18.45). Ovu tvrdnju ponavlja SHA *Hadr.* 19.13, ali ovdje se izričito tvrdi kako je Hadrijan izvršio promjenu posvete. Herodijan tvrdi kako je Komod uklonio glavu statue, koja je nalikovala Heliju (I.15.9), dok *Descriptio XIII Regionum Urbis Romae* (*Notitia*, Regio IV) iz 4. st. još uvijek poznaje Kolosa sa sedam zraka. Vrlo lijep prikaz Kolosa sa zrakastom krunom nalazimo na brončanim medaljonima Gordijana III (GNECCHI II, 1.89, br. 22–23, Tav. 104.5–6), a možda i na novcu i medaljonima Severa Aleksandra, dok je prikaz Helija/Sola nalik onom na Gordijanovim medaljonima prepoznat urezan na ametistu koji se čuva u Berlinu (CHAMPLIN 2003: 304 bilj. 57). Nije nemoguće da je Neron planirao postaviti statuu boga sunca nalik samome sebi, a ako su kasniji carevi, bilo Vespazijan ili Hadrijan, dodali sunčeve zrake na njezinu glavu – ili načinili novu, »solarnu« glavu – to se ne bi razlikovalo znatno od Neronove prvotne namjere. Sve u svemu, Kolos se ne može upotrijebiti kao eksplicitan dokaz poistovjećivanja Nerona sa Solom.

Champlin (2003: 140–143) nadalje tvrdi kako je Neron bazirao svoju imperijalnu ideologiju sukladno i na osnovama ideologije Augustovog razdoblja te da je Augustova identifikacija s Apolonom/Solom bila model Neronovoj. Pored proročanstava o Zlatnom dobu kojim će vladati solarni Apolon, koja nalazimo u izvještajima povezano s *Ludi Saeculares* i ikonografijom Apolonovog hrama na Palatinu, zajedno s relativno brojnim primjerima identifikacije Apolona sa Solom kod pjesnika Augustovog razdoblja, postoji još dokaza rečenoj identifikaciji u Augustovoj ideologiji. No numizmatički primjeri, koji nas najviše zanimaju, zapravo ne postoje. Tako August za svog života nikad nije bio prikazivan sa zrakastom krunom na novcu; nakon smrti, takvim su ga prikazivali njegovi nasljednici. ⁹ S druge strane, Neron je zasigurno otišao puno dalje u svojem poistovjećivanju s rečenim božanstvima, što nikako ne znači da mu uzor nije bio upravo August.

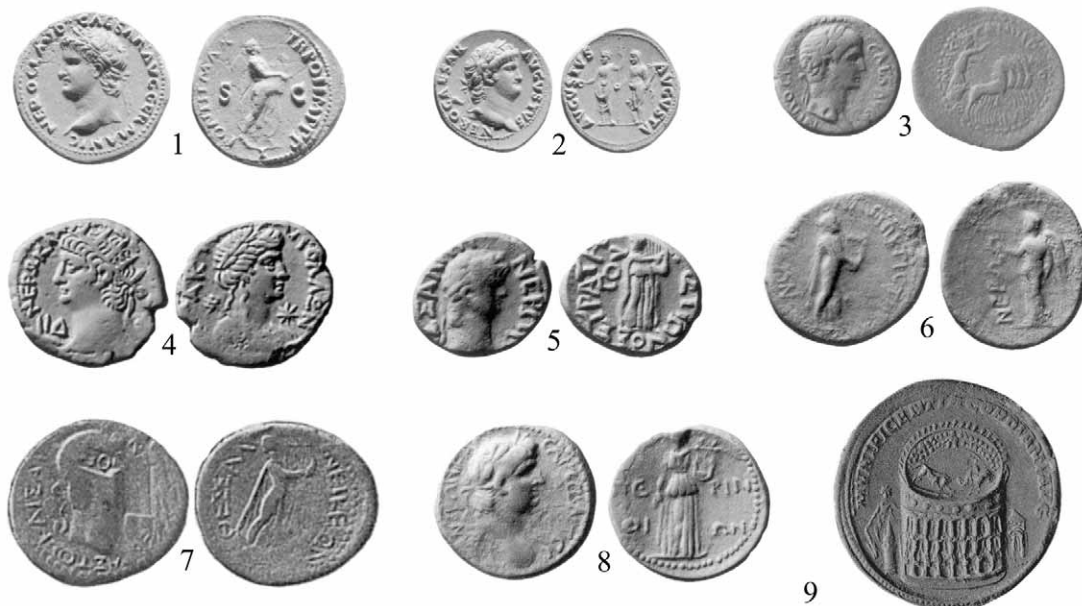
»Između« Augusta i Nerona smjestio se još jedan ozloglašeni car, Kaligula. Dokazi za njegovu identifikaciju s Apolonom ne potječu s novca (Philo *Legat.* 95, 98, 104–105, itd.), ali je on vjerojatno prvi rimski car koji je prikazivan sa zrakastom krunom još za svog života. Takvim ga prikazuje novac maloazijskih gradova Ezanoa (RPC i.501, br. 3085–7), Magnezije na Sipilu (RPC I.416, nos. 2454–5) te Smirne (RPC I.419, no. 2474; vidi BERGMANN 1998: 127–129), a možda je takvim prikazan i na reversu Ric 56.

kastom krunom na aversu (T. 1.9; Sl. 3.2). Cf. *RPC* vol. I part II index, pp. 792–793 za provincijalni novac s Neronom sa zrakastom krunom na aversu. Korintski novac prikazuje ovjenčanog Nerona na aversu i Helijev četveropreg na reversu (*RPC* I.255, br. 1195; T. 1.10; Sl. 3.3), novac Tealske lige ovjenčanog Nerona na aversu i Apolona s lirom na reversu (*RPC* I.283, br. 1439; Sl. 3.5), dok aleksandrijski novac prikazuje Nerona sa zrakastom krunom na aversu te ovjenčanog Apolona Akcijskog na reversu (*RPC* I.710, br. 5317; T. 1.11; Sl. 3.4; cf. Aleksandrijski novac s prikazom Nerona sa zrakastom krunom na reversu, *RPC* I.706–8, br. 5203, 5223, 5233, 5242, 5253).

⁸ Natpisi iz Akrefije (ILS 8794; SIG³ 814), Sagalasa (ILS 146), Prostane (SEG XVIII.566; *AE* 1961, 22); s Heli-

jem je povezan na natpisu iz Afrodisijade (*AE* 1982, 892d; CHAMPLIN 2003: 117, 2003a: 277 bilj. 7).

⁹ Primjerice na aversu Tiberijevog novca, *RIC* i.97–99, br. 49, 56, 62, 68, 70–83, Gajevog, *RIC* I.112, br. 56, Klaudijevog, *RIC* I.128, br. 101, razdoblja Građanskih ratova, *RIC* I.211–212, br. 86, 91, 98, 112–117, na reversima Tiberijevog novca, *RIC* I.101, br. 91–93 te Gajevog, *RIC* I.108–110, 113, br. 1–4, 9–10, 15–16, 23–24, 31, 60–62; vidi također *RPC* vol. I part II index, 790, 797. O *Divus Augustus* vidi BERGMANN 1998: 102–120 i Taf. 19.11, 20.1, 3–4, 21.1, 3–5, 22.1–4; T. 1.12). S druge strane, srebrni pergamski cistofor, otkovan oko 27.–26. god. pr. Kr., prikazuje Jarca (*Capricornus*), Augustov horoskopski znak, unutar Apolonovog lovorovog vijenca, zasigurno simbolizirajući barem sličnost između dvaju božanstava (T. 2.1).

Sl. 3/Fig. 3

VEDIOVIS

Rimsko božanstvo kojeg Aulo Gelijs naziva Vediovis bilo je prikazivano sa strijelama u ruci, što sugerira njegovu povezanost s Apolonom; uz njega stajala je koza, a tu životinju su žrtvovali njemu u čast *humano ritu* (Gell. 5.12.11–12). Prema Ovidiju, Veiovis je zapravo »mladi Jupiter«, ali bez munje, a on također spominje i kozu pored njegove hramske statue (*Fas.* 3.430, 436, 443, 447–448), dok je Fest. 519.21–23 s.v. Vesculi opisao Veiovisa kao »malog Jupitera«. U *Hermen. Montepass. (Corp. gloss. lat.* III.291.7 Goetz) uz Vidiusa stoji glosa Ἀπόλλων Νόμιος, dok Serv. Dan. *Aen.* 2.761, i.327.10 Thilo, spominje *locum deus Lucoris/Lycoreus/Lycores/Lucaris*, rimski azil, gdje je stajao hram Ve(d)iovisa »između dva gaja« (*inter duo lucos*; Vitruv. 4.8.4, *Fast. Praen. Ian.* 1 u *CIL* I² p. 233; cf. Gell. 5.12.2). Statua božanstva pronađena na mjestu ovog Ve(d)iovisovog hrama apolonskoga je tipa (LUCE 1968: 26; *LIMC* VIII/1 184–185, *Veiovis* 1, VIII/2 127). Rimski bog vjerojatno je izvorno izveden iz etruščanskog božanstva imena *Vetis* (10.f6) ili *Veiveś* (11.14), koje se kao takvo spominje u *Liber linteus zagrabiensis*, a na kampanijskom vrču iz Pyrga kao *Vei[v]is*; brončani prikaz jetara iz Piacenze (Pa 4.2) prikazuje »Vetisovo« područje (*vetisl*) u *pars hostilis*, u *regiones maxime dirae*. Novac Manija Fonteja iz 85.god. pr. Kr. (CRAWFORD 1983: 353.1–2; cf. ALFÖLDI 1972: 222–223; T. 2.2) prikazuje Apolona s lovorovim vijencem na glavi (monogram AP vjerojatno predstavlja ime boga), s munjom ispod brade na aversu te krilatog Genija/Kupida kako jaše na kozi na reversu (usporedi figuru od terakote koja prikazuje malog dječaka sa zrakastom krunom kako jaše na kozi kod Alföldija (1972: Taf. 17), koja vjerojatno predstavlja novorođeno sunce u Jarču); ovi novci vjerojatno ne predstavljaju Veiovisa, jer se eksplicitno tvrdi kako on ne posjeduje munju već strijele; kozu na reversu je teže objasniti, a prisustvo i kože i Apolona na istom novcu upozorava na njihovu povezanost potvrđenu u Veiovisovom kultu. Solarni element zasigurno je prisutan u prikazu jahanja na kozi, ako već ne kroz prikaz samog Apolona, kao što to zorno pokazuje statua »malog Dioniza« sa zrakastom krunom.

MITRA-APOLON-HELIOS

Čini se da je Mitra zadobio solarni karakter već u vrlo rano vrijeme; koliko rano, nije moguće precizno ustvrditi. Kroz ovu identifikaciju također je poistovjećen s Apolonom. Na ovom mjestu pozabavit ćemo se samo numizmatičkim dokazima identifikacije. Tako je na novcu Trapezunta prikazan Mitra sa zrakastom krunom na reversu (BABELON – REINACH 1904 1.1 108–111, br. 4–15, 17, 21–22, 24, Pl. 15.16–19, 21, 24), a na novcu Tarsa prikazana je tauroktonija, dok Mitra ponovo nosi zrakastu krunu (*BMC Lycia, Pamphylia, and Pisidia*: 213 br. 258, Pl. 37.4 = CIMRM 27). Tiridat je Neronu rekao da će ga štovati kao što štuje Mitru (Dio Cass. 63.5.2), a Grenet (2006) vjeruje da upravo ovakvu scenu prikazuje partski novac kovan u Susi (oko 128.–124. god. pr. Kr.), na kojem vidimo partskog kralja kako kleči ispred statue golog grčkog božanstva koje drži tobolac, a u kojem prepoznaje solarnog Mitru-Apolona (uz veliki trud, ipak nisam uspio pronaći reference na ovaj novac, pa ovu interpretaciju donosim uz ogradu). Solarni Mitra se u kasnijoj iranskoj ikonografiji susreće na novcu Šapura I te kasnijih sasanidskih vladara (GÖBL 1968: 18, koji ovdje ne prepoznaje solarnu krunu, Taf. II.21–34 itd.; SELWOOD 1985: 85, Hormizd I, jedini tip; GRENET 2003: 36; 2006, koji tvrdi da jedino Hormizd I na novac stavlja solarnog Mitru). Zeus-Mitra sa zrakastom krunom prikazan je na novcu grčkih vladara Baktrije, Aminte, Hermaja – Zeus na prijestolju sa zrakastom krunom kao i muška bradata glava sa zrakastom krunom i frigijskom kapom, Hipostrata (GRENET 2003: 36–37 i fig. 5, 2006 i fig. 3, cf. MITCHINER 3.222, 233, tipovi 397c, 416, 417; MACDOWALL 1975: 146–147 i Pl. 6.3, koji također spominje relativno rane barbarske kušanske kopije Helioklovog novca s dodatkom zraka na Zeusovoj glavi, Pl. 6.1; Zeus-Mitra sa zrakastom krunom prikazan je i na novcu kušano-sasanidske dinastije, počev od kasnog 3. st.; GRENET 2003: 37, 43 i fig. 4, 16, 2006 i fig. 4; cf. GÖBL 1984: 1026–7 (Ohrmazd), 1029 (Ardašir), oba primjerka prikazuju scenu investiture s Mitrom sa zrakastom krunom, 1114 (Šabuhr II), Mitra sa zrakastom krunom sjedi; CRIBB 1985: 320–321 i Fig. 50 vjeruje da ovaj posljednji primjerak također pripada Ardaširu).

Novac Kušanskog carstva (kraljevi Soter Megas – koji zapravo samo prikazuje glavu sa zrakastom krunom na aversu, koja možda predstavlja Helija-Mitru, vidi MacDOWALL 1975: 146–147 i Pl. 6.8, Kaniška, Huviška), prikazuje Mitru kao mlado »apolonsko« božanstvo sa zrakastom krunom (GRENET 2003: 37, 42 i fig. 6, 13, 2006 i fig. 1, 2; prvotno se uz njega pojavljuje natpis Helios, a kasnije Mihr; vidi također GARDNER 1886: 129, br. 2–4 i Pl. 26.2 (HAIOC), 131, br. 19–20 i Pl. 26.10 = CIMRM 1, 134, br. 46–53 i Pl. 27.4, 141–143, br. 42–67 i Pl. 27.24–28.5 = CIMRM 3–6, 155, br. 154–157, 157, br. 182–190 i Pl. 29.6 (MIIPO, MEIPO, MIOPO, MIYPO, MOPO, MYPO, MIPPO, MIIPO, MPPO); MacDOWALL 1975: 142–143, 148–149 i Pl. 6.4 (HAIOC), 9, 10, 11 (MIOPO); GÖBL 1984: 25, 32, 766 HAIOC, 31, 46, 52, 64–68, 75, 75A, 79, 135–140, 140A, 160–161, 166, 170–174, 190–195, 197–199, 228, 250–252, 275–276, 290–295, 294A, 311, 317–320, 336–337, 340–341, 373, 375, 768–771, 770A, 794, 796–800, 820–830, 856–861, 924–925, 930, 933–938, 970–972 MIIPO u raznim varijantama). Tako je sigurno potvrđeno da je u rimskom vremenu Mitra identificiran kao Sol, ali nije utvrđeno odakle potječe ova identifikacija. Vjerojatno su dva božanstva sinkretizirana negdje na istočnom Mediteranu, u Siriji ili Anatoliji, tijekom posljednja dva stoljeća stare ere. Identifikacija s Apolonom, iako ni približno tako raširena kao prethodna, također je zabilježena u vrlo ranom periodu.

KONSTANTIN VELIKI

Vladavina Konstantina Velikog omogućuje nam da analiziramo percepciju Apolon/Sol identifikacije tijekom kasne antike. U svjetlu Konstantinove vizije Apolona 310. godine (*Pan. Lat. VI(VII).21.4–6*, str. 217–218 Böhrens 1911), može se postaviti pitanje ne predstavljaju li prikazi Nepobjedivog Sunca na Konstantinovom novcu kovanom nakon ovog događaja upravo Apolo-

na-Sola (cf. *RIC* VI.42, 111, 120, 240; WARMINGTON 1974: 377–378; BURNETT 1987: 143–144; T. 2.3). Također, »prijevod« natpisa na obelisku postavljenom u Circusu Maximusu, gdje se eksplicitno izjednačava Apolon sa suncem, možda pripada upravo Konstantinovom vladanju (Amm. Marc. XVII.4.18–23).

Postavlja se i pitanje statue postavljene na vrhu porfirnog stupa u Konstantinopolu. Ivan Malala (*Chron.* XIII, str. 320 DINDORF) opisuje statuu kao da ona predstavlja samog Konstantina, na čijoj glavi se nalazi solarna kruna sa sedam zraka (cf. *Chron. Pasch.* I.528 DINDORF, Geo. Monach. *Chronic.*, ii.500 DE BOOR; sva tri izvora tvrde kako je statua donesena iz Troade). Heshije *Illustr. Hist.* 41 opisuje kako je statua »sjala kao Helije« (PREGER i.17; ovu tvrdnju ponavljaju i kasniji autori, PREGER str. 174, [Leo Grammaticus], str. 87 BEKKER, Geo. Cedrenus I.518 BEKKER; s obzirom na to da posljednja dvojica smatraju kako je statua Fidijin rad, vjerojatno su imali na umu Apolona). Ana Komnena izvještava kako statua predstavlja Apolona, kako ju je Konstantin »preimenovao« svojim imenom, ali da ju stanovnici grada – sukladno njezinom ranijem imenu, Apolonovom – poznaju kao Anelija ili Anthelija (XII.4, cf. Zonara XIII.3.25–26, koji tvrdi kako je statua načinjena prema Apolonovom kipu iz Troje, Tzetz. *Chil.* VIII.192.333, koji spominje Apolona Anthelija, Fidijin rad; FOWDEN 1991: 125–126). Tek u 10. stoljeću i kasnije statua se povezuje s Apolonom, a ta asocijacija vjerojatno odražava stav njezinih srednjovjekovnih autora, prije nego stav Konstantinovih suvremenika iz 10. stoljeća. Srednjovjekovni bizantski učenjaci neosporno su izjednačavali Apolona s Helijem, a sama statua je vjerojatno prvotno predstavljala Helija-Konstantina; ako je u tu svrhu zaista upotrebljena prenamijenjena Apolonova statua, onda bi ona svjedočila – svojom zrakastom krunom – ranijoj identifikaciji, ali zbog kasne naravi naših izvora ne možemo biti osobito sigurni po ovom pitanju. Konačno, na »medaljonu« sa sjevernog pročelja Konstantinovog slavoluka prikazana je ponovo isklesana glava cara (Karina? Konstancija Klora?), zaogrnuta solarnim nimbom, u trenutku dok car žrtvuje Apolonu (? Palatinskom); ovaj prikaz pokazuje kako je imperijalna ideologija priznavala važnost i Sola i Apolona, naznačujući povezanost cara s oba božanstva.

APOLON, LABUD I SUNCE

Posebno poglavlje u ovom razmatranju mora imati povezanost »solarnog« Apolona i »solarne« ptice – labuda. Širi kontekst cijele priče bit će objašnjen na drugom mjestu, a ovdje ćemo samo ukazati na numizmatičku potkrjepu asocijaciji.

Tako novac Apolonovog otoka Dela, nimalo iznenađujuće, poznaje tip s Apolonom na aversu i labudom te palmom ili lirom na reversu.¹⁰ Apolon je prikazan na aversu, a labud na reversu novca jonijskih gradova Klazomene (*BMC Ionia*: 19–21, Pl. VI.7–9; T. 2.4; Sl. 4.2) i Leuke (*BMC Ionia*: 157, Pl. XVII.14; Sl. 4.1).¹¹ Kasni novac bitinijskog grada Kalcedona prikazuje Apolona posjednutog na labuda u pokretu (*BMC Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosphorus*: 128, Pl. XXVIII.5 = *Apollon* 350, *LIMC* 2.2 211, 2.1 228; Sl. 4.6), dok mnogo raniji novac Kizika prikazuje boga kako jaše postrance na istoj ptici (*BMC Mysia*: 33, Pl. VIII.13 = *Apollon* 349, *LIMC* II/1 228; Sl. 4.3b).

Labud neosporno predstavlja »solarnu« pticu, a to je ponekad naglašeno upravo na novcu. Tako se na kilikijskim staterima kovanim u Malu oko 425.–385. g. pr. Kr. na aversu nalazi prikaz

¹⁰ *BMC Crete and Aegean Islands*: 99 br. 10; Head 1911: 485; VORREITER 1975: plate XXI.b, c; cf. tip s Artemidinom glavom na aversu te palminim drvetom, iznad kojeg se nalazi labud, na reversu, *BMC Crete and Aegean Islands*: 99, br. 2, Pl. 23.2; Sl. 4.5.

¹¹ Apolon na aversu i labud sa Scilom na reversu prikazani su na novcu kampanijskog grada Alife (*BMC Italy*: 73 br. 6; Sl. 4.4).

Sl. 4/Fig. 4

krilate muške figure u *Knielauf* položaju, koja u rukama drži kružni disk s osmokrakom zvijezdom, vjerojatno »sunčevu ploču«, dok se na reversu nalazi prikaz labuda (IMHOOF-BLUMER 1883a: 104–107, Pl. V.13–19; *BMC Lycaonia, Isauria and Cilicia*: 97–8 i Plate XVI.8–13, XL.9; Sl. 4.7, 8). Ličnost na aversu, koga god predstavlja, zasigurno prenosi snažan solarni simbolizam te, shodno tomu, i labuda treba promatrati kroz vezu sa sličnim konceptom.

ZAKLJUČAK

Numizmatički dokazi identičnosti Apolona i Helija relativno su brojni, ali su samo dio mnogo šireg korpusa literarnih tekstova i materijalne ostavštine koji svjedoče o solarnom karakteru tog olimpskog božanstva. Njihova se važnost očituje, primjerice, u raspravama o spomenicima Apolonova kulta. Tako Farnell u šestom poglavlju svoje utjecajne i još uvijek često citirane studije *Cults of Greek States* (Apolonovi se kultovi obrađuju u četvrtom svesku) pod naslovom *Monuments of the Cult of Apollo* (FARNELL 1907: 307–328), gotovo isključivo opisuje numizmatičke dokaze uz povremeno sporadično spominjanje ostalih nalaza. Dominacija numizmatičkih primjera dopuštala bi dodatak gore spomenutom naslovu tako da bi mogao glasiti *Monuments of the Cult of Apollo on Coinage*. U ovom radu nastojali smo prikazati upravo numizmatički segment ovog kompliciranog pitanja. Apolonovi epiteti i njihov odraz na novcu prva su skupina analiziranih predmeta, ali ta su svjedočenja podložna kritičkom razmatranju, poradi toga što dolaze iz druge ruke: poznamo samo nečiju interpretaciju Homerovih epiteta, ali ne i stvarno suvremeno svjedočanstvo. Čini se, da su maloazijski gradovi osobito često poistovjećivali Apolona sa svojim lokalnim solarnim božanstvima, čemu svjedoče i relativno brojni primjeri identifikacije na novcu kovanom u maloazijskim kovnicama, osobito onome iz rimskog vremena. Izuzetno brojne i jasne dokaze o solarnom karakteru Apolona nalazimo kod prvih careva Julijejsko-Klaudijejske dinastije, a osobito na novcu kovanom za Augusta, Kaligule i Nerona. Postoji i mogućnost da se u republikansko vrijeme identifikacija Apolon=sunce reflektirala na motive na novcu, ali to nije nipošto sigurno. S druge strane, brojni su dokazi da se Mitra smatrao solarnim božanstvom, a osobito je to jasno na primjerima koji potječu iz istočnog dijela carstva, kao i iz Irana i kušanske Indije. Identifikacija Mitre s Apolonom samo je logična posljedica Mitrinog solarnog karaktera. Konačno, u vrijeme Konstantina Velikog Mitra, Sol i Apolon vjerojatno su izvršavali slične funkcije unutar kasnorimskog panteona. Apolonova povezanost sa »solarnim« labudom možda također svjedoči o njegovom solarnom karakteru, a ona je osobito dobro potkrjepljena numizmatičkim primjerima.

Širi kontekst identifikacije Apolon = sunce nije bilo moguće obraditi na ovom mjestu. Kako numizmatički dokazi čine samo dio, iako nezanemariv, dokaznog korpusa, nije moguće samo na te-

melju proučavanja novca stvoriti kompletnu sliku o kronologiji, razvoju i naravi, tj. različitim prirodamama te identifikacije u antičkom svijetu. Možemo samo napomenuti da numizmatika »prati« nejasnoće koje se pojavljuju u razmatranju tog problema na drugim poljima. Literarni tekstovi, kao i materijalna ostavština, ne rješavaju problem solarnog karaktera Apolona u najranijem pjesništvu, ali kao da prate nastanak te identifikacije tijekom 5. st. pr. Kr. Slično je i u kasnijim razdobljima: ponekad nam numizmatika pruža jedini povod da pretpostavimo neku lokalnu identifikaciju Apolona kao solarnog božanstva, dok se ponekad ona jednostavno uklapa u identifikaciju već poznatu iz literarnih tekstova.

KATALOG NOVCA (TABLA 1–2)

1. Peloponnesus, Argolis, Argos, 5.st.pr.Kr.

AR, BMC Peloponnesus 13 dif; SNG BN 2252–2255

Av.: Prednji dio vuka l., ispod šapa baza. A u plitkom inkuzumu; u gornjem dijelu dva dublja inkuzuma; l. i d. od gornjeg dijela slova • – •; unutar donjeg dijela slova • – •.

Dim.: 13 mm. Težina: 2.42 g. Pol. kal.: 12.

Porijeklo: Aukcija Hahlo, Berlin. Vrlo lijepo sačuvan. ZAG A3027.

T 1.1.

2. Lydia, Sard, 2.–1.st.pr.Kr.

Bronca, BMC Lydia 35; SNG Aul. 3132–3134

Av.: Heraklova glava bez brade d., lovorov vijenac na glavi, oko vrata lavlja koža; biserna kružnica.

Rv.: ΣΑΡΔΙΑΝΩΝ d., ΔΗ ΜΟΦΩΝ/ΘΗ ΒΑΔΟΥY l. Goli Apolon stoji frontalno, glava l., u d. ruci drži pticu, a u l. lovorovu grančicu; sve unutar lovorovog vijenca.

Dim.: 16x15 mm. Težina: 6.05 g. Pol. kal.: 12.

(1926). Porijeklo: Zbirka Benko Horvat. Dobro sačuvan. ZAG B12531.

T 1.2.

3. Insulae mari Aegaeo, Anaphe, 2.–1.st.pr.Kr.

Bronca, BMC Crete etc. 2; SNG Cop. 598

Av.: Apolonova glava s lovorovim vijencem frontalno.

Rv.: A – NA. Posuda s dvije ručke; iznad, pčela d.

Dim.: 15x16 mm. Težina: 3.53 g. Pol. kal.: 12.

Porijeklo: Aukcija Sambon. Dobro sačuvan. ZAG A3067.

T 1.3.

4. Italia, Campania, Neapolis, 4.–3.st.pr.Kr.

Bronca, BMC Italy 148 dif; SNG Cop. 472–475

Av.: Apolonova glava s lovorovim vijencem d.

Rv.: ΝΕΟΠΟΛΙΤΗΣ. Prednja polovina bika s ljudskom glavom koji pliva d.; na tijelu osmerokraka zvijezda; iza, prazno; ispod, prazno.

Dim.: 15 mm. Težina: 2.91 g. Pol. kal.: 12.

(1926). Porijeklo: Zbirka Benko Horvat. Dobro sačuvan. ZAG B10980.

T 1.4.

5. Republika, P. Crepusius, 82.g. pr.Kr.

Denar, Roma, RRC 361.1, Av.: munja, Rv.: LV

Av.: Apolonova glava s lovorovom krunom d.; iza, žezlo; biserna kružnica.

Rv.: P•CREPVSII u egzergu. Konjanik d. vitla kopljem; biserna kružnica.

Dim.: 18 mm. Težina: 4.12 g. Pol. kal.: 6.

Pregledan. Odlično sačuvan. ZAG B456.

T 1.5.

6. Republika, L. Valerius Acisculus, 45.g. pr.Kr.

Denar, Roma, RRC 474.1a

Av.: ACISCVLVS. Apolonova glava kosom povezanom trakom d.; iznad, zvijezda; iza, *acisculus*; biserna kružnica.

Rv.: L•VALERIVS u egzergu. Europa sjedi na biku d.; biserna kružnica.

Dim.: 17x22 mm. Težina: 3.44 g. Pol. kal.: 9.

Dobro sačuvan. ZAG B975.

T 1.6.

7. Nero (54–68), 65

As, Lugdunum, RIC I².414 ili 416

Av.: NEROCLAVDCAESARAVGGGERMANICV(S). Neronova glava bez pokrova d.

Rv.: PONTIFMAX – TRPOTIMPPP/S – C. Neron s lovorovim vijencem na glavi, hoda d. u odjeći Apolona Kitharoeda, svira na liri koju drži u l. ruci.

Dim.: 30x29 mm. Težina: 10.77 g. Pol. kal.: 6.

(1931). Porijeklo: Zbirka Richard Schwieger. Dobro sačuvan. ZAG C32165.

T 1.7.

8. Nero (54–68), 63

As, Roma, RIC i².112

Av.: NEROCLAVDCAESARAVGGGERMANIC. Neronova glava sa zrakastom krunom d.

Rv.: PONTIFMAX – TRPOTIMPPP. Neron s lovorovim vijencem na glavi, hoda d. u odjeći Apolona Kitharoeda, svira na liri koju drži u l. ruci.

Dim.: 25 mm. Težina: 8.06 g. Pol. kal.: 6.

(1931). Porijeklo: Zbirka Richard Schwieger. Vrlo lijepo sačuvan. ZAG C32164.

T 1.8.

9. Nero (54–68), 65

Dupondij, Roma, RIC I².297 var

Av.: NEROCLAVIDIVSCAESARAVGGERPMTRPIMPPP (RIC 46J). Neron sa zrakastom krunom I.

Rv.: egzerg: ROMA; u polju S – C. Roma u kacigi i vojnoj odori sjedi I. na oklopu, u d. ruci drži vijenac, a I. naslonjena na *parazonium*; iznad i okolo nje različito oružje.

Dim.: 29 mm. Težina: 13.19 g. Pol. kal.: 6.

Dobro sačuvan. ZAG C41953.

T 1.9.

10. Corinthia, Corinthus, Nero (54–68), 54–55

Bronca, RPC I.1195

Av.: NEROC(LAV) – CAESAVG. Neronova glava s lovorovim vijencem d.

Rv.: MAC – CANDID – O/IIVI(R). Helios vozi kvadrigu d.

Dim.: 20 mm. Težina: 5.87 g. Pol. kal.: 8.

(1926). Porijeklo: Zbirka Benko Horvat. Dobro sačuvan. ZAG A12335.

T 1.10.

11. Aegyptus, Aegyptus Romanus, Alexandria, Nero (54–68), 67–68

Tetradrahma, RPC I.5317, Av.: ΠΔ, Rv.: zvijezda

Av.: NEPO ΚΛΑΒ ΚΑΙΣ ΣΕΒ ΓΕΡ ΑΥ. Neronova glava sa zrakastom krunom i egidom I.

Rv.: ΑΚΤΙΟΣ ΑΠΟΛΛΩΝ. Poprsje Apolona Akcijskog s tobovcem d.

Dim.: 24x23 mm. Težina: 13.04 g. Pol. kal.: 11.

(1905). Porijeklo: Zbirka Dr. Fran Gundrum. Vrlo lijepo sačuvan. ZAG A3944.

T 1.11.

12. Tiberius (14–37) (Divus Augustus), 15–16

As, Roma, RIC I².72, Av.: munja i zvijezda

Av.: DIVVSAVGV – STVSPATER. Augustova glava sa zrakastom krunom I.

Rv.: S – C. Ženska figura sjedi d., stopalo na podlošku, u d. ruci drži pateru, u l. dugačko žezlo.

Dim.: 28x27 mm. Težina: 11.10 g. Pol. kal.: 12.

(1931). Porijeklo: Zbirka Richard Schwieger. Vrlo lijepo sačuvan. ZAG C32066.

T 1.12.

13. Augustus (–27+14), Pergam, 27.–26.g. pr.Kr.

Cistofor, RIC I².493

Av.: IMP•CAE – SAR. August gole glave d.

Rv.: AVGVSTVS. Capricornus d., glava l., nosi kornukopiju; sve unutar lovorovog vijenca.

Dim.: 24 mm. Težina: 11.26 g. Pol. kal.: 12.

(1931). Porijeklo: Zbirka Richard Schwieger. Odlično sačuvan. ZAG C32002.

T 2.1.

14. Republika, Mn. Fonteius C. f., 85.g. pr.Kr.

Denar, Roma, RRC 353.1c

Av.: MN.FO NT EI – C•F. Apolonova glava s lovorovom krunom d.; ispod, munja; biserna kružnica.

Rv.: Cupido na kozi d.; iznad, *pilei*; u egzergu, *thyrsus*; naokolo, lovorov vijenac; biserna kružnica.

Dim.: 20x19 mm. Težina: 3.88 g. Pol. kal.: 7.

(1936). Porijeklo: Zbirka Richard Schwieger. Odlično sačuvan. ZAG B1780.

T 2.2.

15. Constantinus I. (306/7–337), 309–310

Mjesto nalaza: Sisak

AE 2, Lugdunum, RIC VI.309, F – T/PLG

Av.: IMPCONSTANTINVSPFAVG. Konstantinovo poprsje d., oklop, draperija, lovorov vijenac.

Rv.: SOLIINVI – CTOCOMITI. Helios/Sol stoji l., d. ruka uzdignuta, u l. drži kuglu, *chlamys* preko l. ramena.

Dim.: 24x23 mm. Težina: 3.79 g. Pol. kal.: 11.

(1936). Vrlo lijepo sačuvan. ZAG C36899.

T 2.3.

16. Ionia, Clazomenae, 387.–300.g. pr.Kr.

1/2 Drahme, BMC Ionia 25; SNG Aul. 1988–1989

Av.: Apolonova glava s lovorovim vijencem 3/4 l., oko vrata pričvršćen *chlamys*.

Rv.: dolje: ΚΑ – Α; gore: (ΕΟ)ΘΥΔΑΜΑΣ. Labud stoji l., kljunom dodiruje leđa.

Dim.: 14x12 mm. Težina: 1.97 g. Pol. kal.: 5.

(1913). Porijeklo: Dr. Franz Walla, Beč. Vrlo lijepo sačuvan. ZAG A7764.

T 2.4.

POPIS SLIKA/CAPTIONS

Sl. 1/Fig. 1: 1 – Temisonij, Frigija, kraj 2. ili prva pol. 3. st. (*BMC Phrygia*, Pl. XLIX.2); 2 – Arg, prije 421. god. pr. Kr. (*BMC Peloponnesus*, Pl. XXVII.1); 3 – Arg, 421.–350. g. pr. Kr. (*BMC Peloponnesus*, Pl. XXVII.9); 4 – Atena, 2. st. (*BMC Attica-Megaris-Aegina*, Pl. XVIII.2); 5 – Mastaura, Lidija, 1. st. (*BMC Lydia*, Pl. XVII.1); 6 – Tarz, vladavina Trajana Decija (*BMC Lycaonia, Isauria, and Cilicia*, Pl. XXXVII.10); 7 – Anafa, Kikladi, 2. ili 1. st. pr. Kr. (*BMC Crete and Aegean Islands*, Pl. XX.8); 8 – Likija, oko 500.–460.g. pr. Kr. (*BMC Lycia, Pamphylia, and Pisidia*, Pl. II.9); 9 – Likija, oko 480.–450.g. pr. Kr. (*BMC Lycia, Pamphylia, and Pisidia*, Pl. III.15); 10 – Likija, oko 410.g. pr. Kr. (BABELON 1893: T. XII.11 = *BMC Lycia, Pamphylia, and Pisidia*, Pl. XLIV.5).

Sl. 2/Fig. 2: 1 – Tralej, *Bmc Lydia*, Pl. XXXV.6; 2–4 – Hijerapolis, *BMC Phrygia*, Pl. XXX.6, XXXI.7, XXIX.8; 5 – denar L. Valerija Ascikula, oko 45. g. pr. Kr., GRUEBER 1970: vol. III, Pl. LIII.8 (I.536, br. 4110); 6 – kao gore, GRUEBER 1970: vol. III, Pl. LIII.9 (I.536, no. 4113). FONTENROSE 1939: 449 bilj. 25 ne vidi Apolona na ovim novcima.

Sl. 3/Fig. 3: 1 – Lugdunum, 64.–67. god, ovjenčani Neron (Av.), Neron/Apolon *citharoedus* (Rv.), *RIC I*, Pl. 21.381; 2 – Roma, 64.–651. god, ovjenčani Neron (Av.), Neron sa zrakastom krunom stoji pored kraljice (Rv.), *RIC I*, Pl. 18.44; 3 – Korint, 54.–55. god., ovjenčani Neron (av.), Helije u kvadrigrigi (Rv.), *RPC I*.1195; 4 – Aleksandrija, 67.–68. god., Neron sa zrakastom krunom (Av.), ovjenčani Apolon Akcijski (Rv.), *RPC I*.5317; 5 – Tesalska liga, ovjenčani Neron (Av.), Apolon sa zrakastom krunom svira na liri (Rv.), *RPC I*.1439.1; 6 – Nikopolis, Neron kao Apolon *citharoedus* (Av.), Nike (Rv.), *RPC I*.1371; 7 – Tesalonika, Neron ovjenčan ili sa zrakastom krunom (Av.), Apolon svira na liri (Rv.), *RPC I*.1599; 8 – Perint ovjenčani Neron (Av.), Apolon *citharoedus* (Rv.), *RPC I*.1752; 9 – brončani medaljon Gordijana III (GNECCHI 2.1 89, br. 22, Tav. 104.5).

Sl. 4/Fig.4: 1 – *BMC Ionia*, Pl. XVII.14 (Leuka, oko 350.–300. god. pr. Kr.); 2 – *BMC Ionia*, Pl. VI.9 (Klazomene, tetradrahma, približno 387.–300. god. pr. Kr.); 3ab – *BMC Mysia*, Pl. VIII.11, 13 (=Apollon 349, *LIMC II/1* 228), Kizik, približno 400.–350. god. pr. Kr. (a: Helije sa zrakastom krunom drži na uzdama dva konja; b: Apolon postrance na labudu); 4 – *BMC Italy*: str. 73 br. 6, Alife, 4. st. pr. Kr.; 5 – *BMC Crete and Aegean Islands*, Pl. XXIII.2, Delos, oko 200.–87. god. pr. Kr.; 6 – Apollon 350, *Limc II/2* str. 211, 2.–3. st., Kalcedon (cf. *LIMC II/1* str. 228 = *BMC Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosporus*, Pl. XXVIII.5); 7, 8 – *BMC Lycaonia, Isauria, and Cilicia*, Pl. XVI.9, 11 (Malos, stater, oko 425.–385. god. pr. Kr.). Za prilično neuvjeljivu teoriju o astralnom simbolizmu na novcu Malosa vidi SVORONOS (1888).

POPIS KRATICA/ABBREVIATIONS

BMC Attica-Megaris-Aegina = B.V. HEAD. *British Museum Catalogue. Catalogue of Greek coins. Attica – Megaris – Aegina*. London, 1888.

BMC Crete and Aegean Islands = W. WROTH. *British Museum Catalogue. Catalogue of the Greek coins of Crete and the Aegean islands*. London, 1886.

BMC Ionia = B.V. HEAD. *British Museum Catalogue. Catalogue of the Greek coins of Ionia*. London, 1901.

BMC Italy = R.S. POOLE. *British Museum Catalogue. Catalogue of Greek coins. Italy*. London, 1873.

BMC Lycaonia, Isauria, and Cilicia = G.F. HILL. *British Museum Catalogue. Catalogue of the Greek coins of Lycaonia, Isauria, and Cilicia*. London, 1900.

BMC Lycia, Pamphylia, and Pisidia = G.F. HILL. *British Museum Catalogue. Catalogue of the Greek coins of Lycia, Pamphylia, and Pisidia*. London, 1897.

BMC Lydia = B.V. HEAD. *British Museum Catalogue. Catalogue of the Greek coins of Lydia*. London, 1901.

- BMC Mysia = W. WROTH. *British Museum Catalogue. Catalogue of the Greek coins of Mysia*. London, 1892.
- BMC Peloponnesus = P. GARDNER. *British Museum Catalogue. Catalogue of Greek coins. Peloponnesus*. London, 1887.
- BMC Phrygia = B.V. HEAD. *British Museum Catalogue. Catalogue of the Greek coins of Phrygia*. London, 1906.
- BMC Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosphorus = W. WROTH. *British Museum Catalogue. Catalogue of Greek coins. Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the kingdom of Bosphorus*. London, 1889.
- LIMC = *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. 8 vols, Zürich-München, 1981-1997.
- RIC I = C.H.V. SUTHERLAND – R.A.G. CARSON. *Roman Imperial Coinage, I* (revised edition). *From 31 BC to AD 69*. London, 1984.
- RPC I = A. BURNETT – M. AMANDRY – P.P. RIPOLLÉS. *Roman provincial coinage, Vol. I: From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. 2 vols. London-Paris, 1992.
- RPC Suppl. 1 = A. BURNETT – M. AMANDRY – P.P. RIPOLLÉS. *Roman Provincial Coinage, Supplement 1*. London-Paris, 1998.
- RPC Suppl. 2 = A. BURNETT – M. AMANDRY – P.P. RIPOLLÉS – I. CARRADICE. *Roman Provincial Coinage, Supplement 2*. http://www.uv.es/~ripolles/rpc_s2, 2006. (posljednji posjet 26. 6. 2009.).
- SGO iii = R. MERKELBACH – J. STAUBER. *Steinepigramme aus dem griechischen Osten. Der »Ferne Osten« und das Landesinnere bis zum Tauros*. München-Leipzig, 2001.
- SNG Cop. = *Sylloge Nummorum Graecorum, Danish National Museum*. Vol. 1: Italy, Sicily. Vol. 3: Thessaly-Aegean Islands. New Jersey, 1981 [reprint].
- SNG Aul. = *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung v. Aulock*. Vol. 1–2. Berlin, 1957, 1962 [reprint New Jersey, 1987].
- SNG BN = *Sylloge Nummorum Graecorum France, Bibliothèque Nationale, Collection Jean et Marie Delepierre*. Paris, 1983.

LITERATURA

- ALFÖLDI, A. 1972 – Redeunt Saturnia regna, III: Juppiter-Apollo und Veiovis. *Chiron*, 2/1972: 215–230.
- BABELON, E. 1893 – *Catalogue des monnaies Grecques de la Bibliothèque Nationale: Les Perses Achéménides*. Paris, 1893.
- BABELON, E. – TH. REINACH 1904 – *Recueil général des monnaies Grecques d'Asie Mineure*. Paris, 1904.
- BERGMANN, M. 1998 – *Die Strahlen der Herrscher: Theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit*. Mainz, 1998.
- BURNETT, A. 1987 – *Coinage in the Roman World*. London, 1987.
- CHAMPLIN, E. 2003 – *Nero*. Cambridge-London, 2003.
- CHAMPLIN, E. 2003a – Nero, Apollo, and the Poets. *Phoenix*, 57/2003: 276–283.
- COOK, A.B. 1914 – *Zeus*, Vol. 1. Cambridge, 1914.
- CRAWFORD, M.H. 1983 – *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1983.

- CRIBB, J. 1985 – Some further hoards of Kushano Sasanian and Late Kushan coppers. *Coin Hoards*, 7/1985: 308–321.
- CUNNINGHAM, A. 1869 – XVIII. Coins of Alexander's Successors in the East. NC, 9/1869: 294–318.
- DIGGLE, J. 1970 – *Euripides: Phaethon*. Cambridge, 1970.
- FARNELL, L.R. 1907 – *The Cults of the Greek States*, Vol. 4. Oxford, 1907.
- FONTENROSE, J.E. 1939 – Apollo and Sol in the Latin Poets of the First Century B.C. *Transactions and Proceedings of American Philological Association*, 70/1939: 439–455.
- FOWDEN, G. 1991 – Constantine's Porphyry Column: The Earliest Literary Allusion. *JRS*, 81/1991: 119–131.
- GARDNER, P. 1886 – *The coins of the Greek and Scythic kings of Bactria and India in the British Museum*. London, 1886.
- GNECCHI, F. 1912 – *I medaglioni Romani*, vol. 2: *Bronzo*. Milano, 1912.
- GÖBL, R. 1968 – *Sasanidische Numismatik*. Braunschweig, 1968.
- GÖBL, R. 1984 – *System und Chronologie der Münzprägung der Kušānreiches*. Wien, 1984.
- GRENET, F. 2003 – Mithra, dieu iranien: nouvelles données. *Topoi*, 11/2003: 35–58.
- GRENET, F. 2006 – Mithra: iconography (in Iran and Central Asia). *Encyclopaedia Iranica* (u pripremi), http://www.iranica.com/newsite/articles/ot_grp10/ot_mithraicon_20060113.html (posljednji posjet 22. lipnja 2009.).
- GRUEBER, H.A. 1910 – *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, 3 vols. Oxford, 1910.
- HEAD, B.V. 1887 – *Historia Numorum*¹. Oxford, 1887.
- HEAD, B.V. 1911 – *Historia Numorum*². Oxford, 1911.
- IMHOOF-BLUMER, F.
- 1883. *Monnaies Grecques*. Paris-Leipzig, 1883.
 - 1883a. Mallos, Megarsos, Antioche du Pyramos. *Annuaire de la Société française de numismatique et d'archéologie*, 6/1883: 89–127.
 - 1897. *Lydische Stadtmünzen*. Geneva, 1897.
- LUCE, T.J. 1968 – Propaganda on Roman Republican Coins: Circa 92–82 B.C.. *AJA*, 72/1968: 25–39.
- MacDOWALL, D.W. 1975 – The role of Mithra among the deities of the Kuóāa coinage. U HINNELLS, J.R. (ur.), *Mithraic studies*, vol. 1: 142–150. Manchester, 1975.
- MITCHINER, M. 1975–1976 – *Indo-Greek and Indo-Scythian Coinage*, 9 vols. London, 1975–1976.
- MÜLLER, L. 1877 – *Det saakaldte Hagekors's Anvendelse og Betydning i Oldtiden*. Copenhagen, 1877.
- NAGY, G. 1973 – Phaethon, Sappho's Phaon, and the White Rock of Leukas. *Harvard Studies in Classical Philology*, 77/1973: 137–177.
- NAGY, G. 1990 – *Greek Mythology and Poetics*. New York-London, 1990.
- PREGER, T. 1901–1907 – *Scriptores originum Constatinopolitanarum*. 8 vols. Leipzig, 1901–1907.
- RAMSAY, W.M. 1887 – Antiquities of Southern Phrygia and the Border Lands (I). *American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts*, 3/1887: 344–368.
- RAMSAY, W.M. 1905 – Lycaonian and Phrygian Notes. *Classical Review*, 19/1905: 367–370.
- ROBERT, C. 1919 – *Die antiken Sarkophag-Reliefs (ASR III.3). Einzelmythen. Niobiden bis Triptolemos. Ungedeutet*. Berlin, 1919.

- SELWOOD, D. 1985 – *An Introduction to Sasanian Coins*. London, 1985.
- SVORONOS, J.N. 1888 – Sternbilder als Münztypen. *ZfN*, 16/1888: 219–232.
- VARNER, E.R. 2004 – *Mutilation and Transformation: Damnatio Memoriae and Roman Imperial Portraiture*. Leiden, 2004.
- VORREITER, L. 1975 – The Swan-Neck Lyres of Minoan-Mycenaean Culture. *The Galpin Society Journal*, 28/1975: 93–97.
- WARMINGTON, B.H. 1974 – Aspects of Constantinian Propaganda in the *Panegyrici Latini*. *Transactions of American Philological Association*, 104/1974: 371–384.
- WENTZEL, G. 1894 – *Aigletes*. U: PAULY, A. – G. WISSOWA – W. KROLL – K. WITTE – K. MITTELHAUS – K. ZIEGLER (ur.), *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft: neue Bearbeitung*. Stuttgart, 1894–1980: 975.49–976.3.

SUMMARY

NUMISMATIC EVIDENCE FOR APOLLO'S SOLAR CHARACTER

Numismatic evidence for the Apollo-Helios identification are relatively numerous and form part of a much wider corpus, together with literary testimonies and material remains, confirming the solar character of this Olympian deity. In this paper we have tried to analyze precisely the numismatic segment of this rather complicated issue. First, we examined Apollo's epithets and their reflections on coinage, but these testimonies are subject to critical examination, simply for the reason that they are second-hand evidence, at best: we are only informed of someone's interpretation of Homeric epithets, rather than of a truly ancient testimony. It seems that the cities of Asia Minor were especially prone to the identification of Apollo with their local solar deities, as evidenced in numerous examples of that identification on their coinage, especially from the Roman Imperial period. Numerous clear evidences for Apollo's solar character are found with the emperors of the Julio-Claudian dynasty, especially on the coinage of Augustus, Caligula, and Nero. There is a possibility that the Apollo-sun identification was already reflected on the Republican coinage, but this is far from certain. On the other hand, there is abundant evidence for the solar character of Mithras, which is especially clear from specimens coming from the eastern part of the Empire, as well as from Iran and Kushan India. Mithras' identification with Apollo is a logical consequence of the formers' solar character. Finally, during the reign of Constantine, Mithras, Sol, and Apollo he probably performed similar functions in the Late Roman pantheon. Apollo's association with a »solar« swan perhaps further testifies to his solar character, and is especially well supported by numismatic examples.

The wider context of the Apollo-sun identification cannot be discussed here. As numismatic data form only a part, although an important part, of the body of evidence, it is not possible – solely through numismatic analysis – to create a unified picture on chronology, development, and nature(s) of identification in the Classical period. We can only suggest that the coinage followed the uncertainties that appeared in the analysis of the problem in other areas. Neither literary testimonies, nor material remains, solve the problem of Apollo's solar character in the earliest poetry, but seem to follow the process of its creation during the 5th c. BC. A similar picture appears in later periods: sometimes the coinage is our sole source for certain local identification of Apollo with a solar deity, while sometimes it simply follows an already familiar identification, known to us through literary sources.

Rukopis primljen: 24.III.2009
Rukopis prihvaćen: 18.VIII.2009.

Tabla 1

Tabla 2